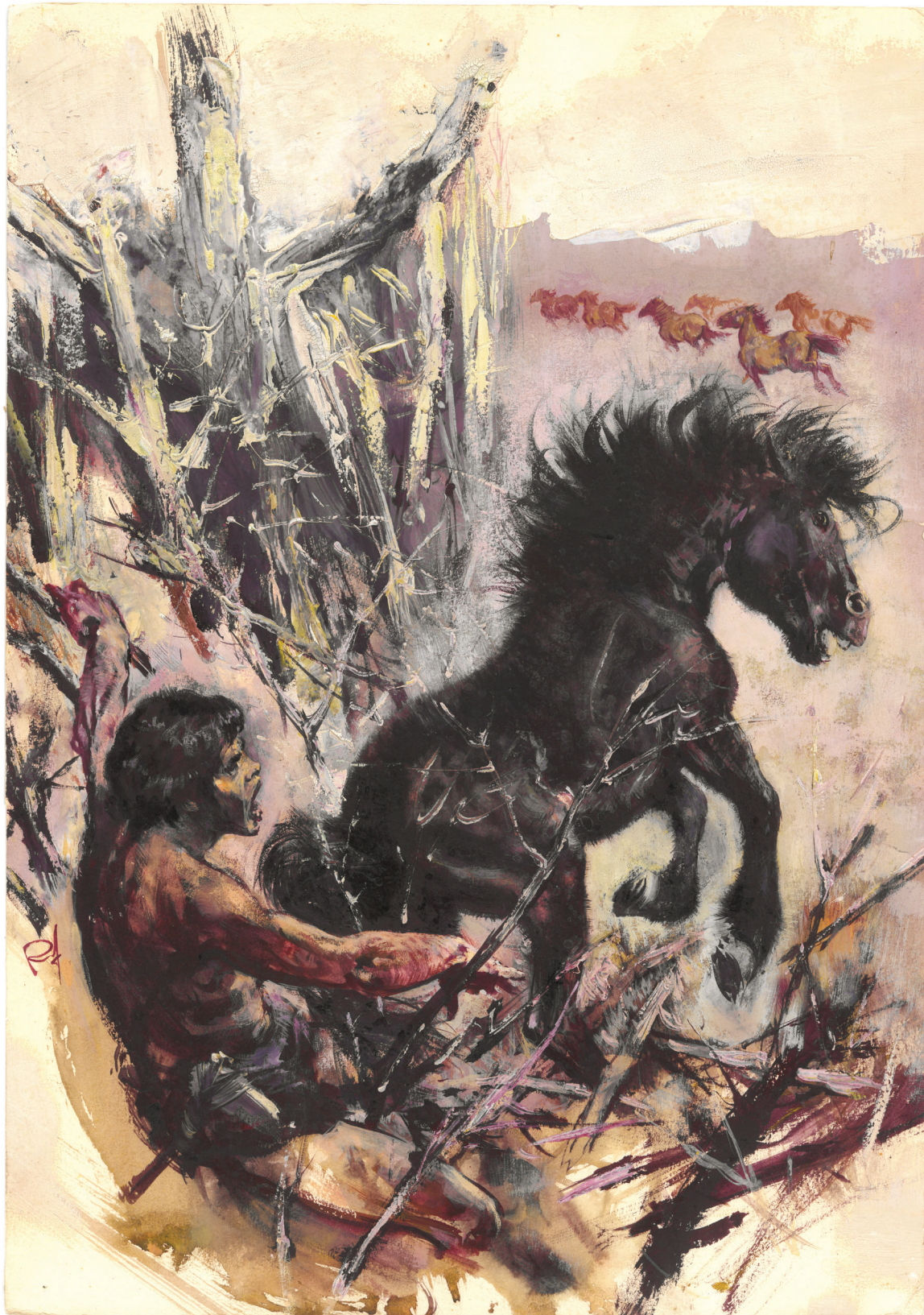

NOOTATICA PRAE HISTORIAE 44

R a m i o u l 2 0 2 4

44ème Journée de Préhistoire
44ste Prehistoriedag
44. Tag der Ur- und Frühgeschichte
Ramioul - 14.12.2024

Groupe de Contact FNRS
« Préhistoire »
FNRS Contactgroep
« Prehistorie »
Kontaktgruppe FNRS
« Ur- und Frühgeschichte »

PRÉHISTOMUSEUM

Organisation

Fernand Collin, Cécile Jungels
Préhistomuseum &
Les Chercheurs de la Wallonie
128, rue de la Grotte
BE-4400 Flémalle (Liège)
www.prehisto.museum
www.leschercheursdelawallonie.be

Coordination scientifique / Wetenschappelijke
coördinatie / Wissenschaftliche Koordination

Jean-Philippe Collin
Philippe Crombé
Marc De Bie
Isabelle De Groote
Anne Hauzeur
Ivan Jadin
Stéphane Pirson
Veerle Rots
Bart Vanmontfort
Philip Van Peer

Printed in 2025

I S S N 0 7 7 4 - 3 3 2 7

Steentijd op de schop: een mesolithische vindplaats met Wommersom- en Tienenkwartsiet te Wezemaal – Bergzichtstraat (Rotselaar, Vlaams-Brabant, BE)

Gunther NOENS, Brent BELIS, Jonas LEMAHIEU,
Tristan MINNE & Wouter VENNEKENS

1. Inleiding

Dit artikel presenteert een nieuwe steentijdvindplaats die in de zomer van 2024 aan het licht kwam bij een archeologische vlakopgraving op een locatie waar een verkaveling met sociale woningen wordt gepland. In het kader van de vergunningsaanvraag voor die ingreep werd er in het najaar van 2020 een gefaseerd archeologisch vooronderzoek uitgevoerd, dat bestond uit een bureaustudie (Claesen *et al.*, 2020a) gevolgd door landschappelijke en archeologische boringen en proefsleuven (Claesen *et al.*, 2020b). Het focuste zich daarmee zowel op de prospectie naar (prehistorische) vondstspredingen als naar archeologische bodemsporen.

Terwijl een gerichte prospectie naar vondstspredingen via boringen geen indicaties voor een prehistorische vindplaats opleverde, werd op basis van het proefsleuvenonderzoek wel een vlakopgraving geadviseerd voor een deel van het projectgebied (ca. 1500 m²). Deze waardering en het daaruit voortvloeiend advies zijn integraal gebaseerd op de vondst van drie kleine bodemsporen die werden geïnterpreteerd als “wellicht ‘losse’, tijdelijke ingeheide paalkuilen die niet tot een structuur gerekend kunnen worden” (Claesen *et al.*, 2020b: 47) en konden toebehoren aan de Metaaltijden, de Romeinse periode en/of de Middeleeuwen.

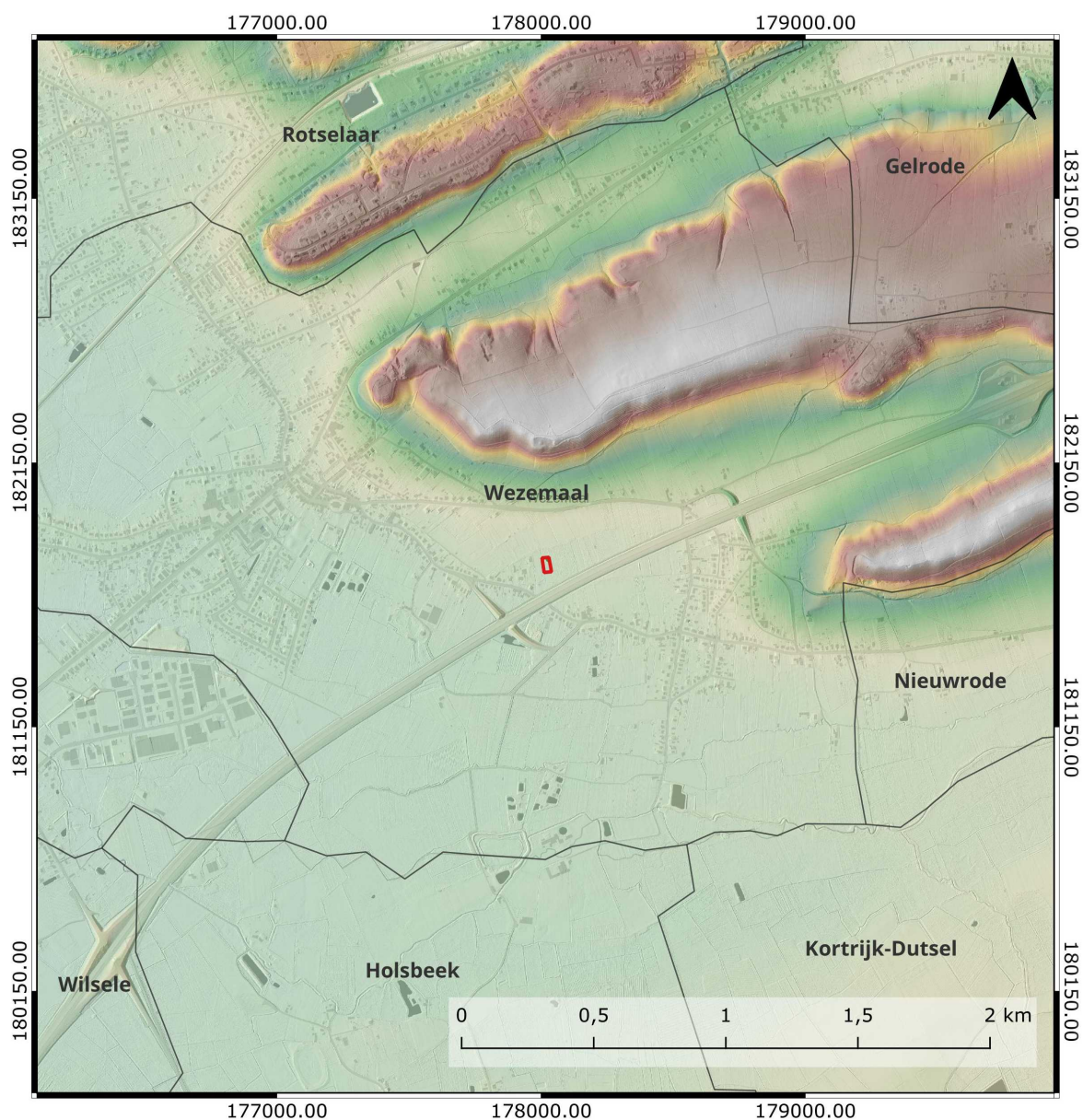
Hoewel de inzichten en verwachtingen uit de proefsleuven tijdens de vlakopgraving niet bevestigd werden, leverde de opgraving onverwachts toch interessante resultaten op. Naast enkele aardewerkscherven en bodemsporen, inclusief een uitgebreide reeks natuurlijke bodemsporen, kwamen namelijk lithische artefacten aan het licht waarvan een deel op basis van grondstof- en typologische criteria aan het (midden?)-mesolithicum kan worden toegewezen. Een nieuwe steentijdvindplaats dus, contra de conclusie van het archeologisch booronderzoek die eenduidig stelde dat er geen potentieel voor steentijdvindplaatsen binnen het projectgebied was (Claesen *et al.*, 2020b: 34).

Naast een beschrijving van deze nieuwe steentijdvindplaats en haar context trachten we in dit artikel in de mate van het mogelijke antwoorden te formuleren op de vraag waarom deze (meso-)lithische vindplaats tijdens het vooronderzoek aan de aandacht is ontsnapt, ondanks de uitvoering van een gericht steentijdtraject. Daartoe reconstrueren we via de beschikbare bronnen het verloop van dat vooronderzoek, inclusief gemaakte keuzes en gehanteerde selectiecriteria, en confronteren die met recente inzichten over de methodiek van gerichte steentijdprospectie. Op die manier willen we via deze nieuw ontdekte, maar ondergewaardeerde en grotendeels vernielde vindplaats nogmaals de aandacht vestigen op een herwaardering van gericht steentijdonderzoek dat ook vandaag de dag binnen de preventieve Vlaamse archeologiebeoefening een zorgenkind blijft.

2. Algemene situering

De vindplaats ligt in het Hageland, centraal in Wezemaal ter hoogte van de Bergzichtstraat net ten noorden van de E314, op zo’n 200 m ten noordoosten van de plaats waar deze autosnelweg de Steenweg op Nieuwrode kruist (Fig. 1). Topografisch bevindt ze zich op een hoogte van zo’n 17 m TAW, op de overgang van de zuidelijke flank van een ZW-NO-

georiënteerde getuigenheuvel (de Wijngaardsberg), waarvan de top (72 m TAW) zich zo'n 450 m meer naar het noorden bevindt, naar de vallei van de Grote Loting waarvan de huidige loop (ca. 15 m TAW) zo'n 750 m ten zuiden van de vindplaats stroomt en die op zo'n 2,3 km ten westen afwatert in de Winge (die zelf ook op zo'n kilometer ten zuiden van de vindplaats stroomt). De bodem ter hoogte van de vindplaats staat gekarteerd als een matig droge, zwak gleyige (.c.) zandleemgrond (L..) met een diepe antropogene humus A-horizont (..m) en het perceel is in het (recente) verleden voornamelijk in gebruik geweest als akkerland, waardoor archeologische resten mogelijk (deels) in de ploeglaag terecht kwamen.

LEGENDE

Wezemaal - Bergzichtstraat

m TAW

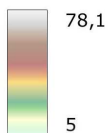

Fig. 1 – Situering van de vindplaats Wezemaal – Bergzichtstraat ten zuiden van de Wijngaardsberg, (bron: agentschap Digitaal Vlaanderen, DHMVII).

3. Het vooronderzoek

Op basis van data ingezameld door het Agentschap Onroerend Erfgoed boden Claesen *et al.* (2020a: 20-21, 35, 36) in hun bureaustudie een overzicht van gekende steentijdvindplaatsen in een straal van 2,5 km rondom hun projectgebied. Ze haalden negen waarnemingen van lithische resten aan die op basis van typologische criteria werden toegewezen aan het paleo-, meso- en/of neolithicum. Zonder uitzondering werden deze vondsten ingezameld tijdens veldprospecties.

Samen met de landschappelijke context van het projectgebied, namelijk “op een zuid-gerichte helling [...] in een gradiëntzone van een natte vallei naar een droog plateau, die ze aanzien als plaatsen [...] ideaal voor tijdelijke steentijkampementen” (Claesen *et al.*, 2020a: 12, 35), leveren deze vondsten uit de omgeving voor het projectgebied “een verwachting op Steentijd” (Claesen *et al.*, 2020a: 12, 35). In hun Programma van Maatregelen werd deze verwachting omschreven als een “een tijdelijke aanwezigheid van steentijd sites” [sic] (Claesen *et al.*, 2020a: 6). Op basis van dit initieel verwachtingskader voor de aanwezigheid van steentijdvindplaatsen in het projectgebied werkten ze de modaliteiten uit voor een steentijdtraject (Claesen *et al.*, 2020a: 8-9), conform de bepalingen uit de Code van Goede Praktijk (Agentschap Onroerend Erfgoed 2019).

De vooropgestelde verwachting uit de bureaustudie leidde tot een gefaseerd veldonderzoek, dat aanvang nam met landschappelijke boringen. Doel van deze eerste veldwerkfase was inzicht te verwerven in de lokale bodemopbouw en -bewaring, inclusief een zoektocht naar “indicaties voor steentijdgevoelige zones binnen het plangebied” (Claesen *et al.*, 2020b: 8) en “om te bekijken of er goed bewaarde bodems aanwezig zijn op het terrein” (Claesen *et al.*, 2020b: 17). Indien zulke ‘goed bewaarde’ bodems voorkomen “kan er steentijd verwacht worden en dient er mogelijk een verkennend archeologisch booronderzoek plaats te vinden” (Claesen *et al.*, 2020b: 17). Dit criterium van bodembewaring om (eventueel) over te gaan tot archeologische boringen werd eerder in de archeologienota op meer objectieve wijze toegelicht als “(deels) bewaarde bodems (minstens een deel van de B horizont aanwezig)” (Claesen *et al.*, 2020a: 6) en “bij een podzolbodem minimaal een B-horizont of bij een leembodem minimaal een deel van de Bt-horizont)” (Claesen *et al.*, 2020a: 8).

Het landschappelijk booronderzoek gebeurde via 13 manuele Edelmanboringen ($\varnothing=7$ cm) tot op een maximale diepte van 1 m onder het actuele maaiveld (gemiddeld 80 cm) in een regelmatig driehoeksgrid met een resolutie van ca. 25 m (Claesen *et al.*, 2020b: 17-33, fig. 10). Op enkele lokale verstoringen na bleek de bodem over het ganse gebied vrij uniform te zijn met onder één of twee ploeglagen (ca. 50-60 cm dikte) telkens een zwak ontwikkelde B(t)-horizont, zoals zichtbaar is op bijgeleverde boorfoto's in de nota. Deze bodem werd geïnterpreteerd als “relatief goed bewaard [...] (minstens een B(t)-horizont), waardoor het aantreffen van steentijdartefactensites in situ niet uit te sluiten valt” (Claesen *et al.*, 2020b: 32). Deze ‘relatief goede’ bodembewaring werd dus als voldoende aanzien om over te gaan tot een vervolg van het steentijdtraject, in de eerste plaats via een reeks verkennende archeologische boringen (Claesen *et al.*, 2020b: 33).

Dit archeologisch booronderzoek, op dezelfde dag uitgevoerd als de landschappelijke boringen en zeer summier gerapporteerd (Claesen *et al.*, 2020b: 33-34), had tot doel het “potentieel voor steentijdvindplaatsen binnen het projectgebied” te achterhalen (Claesen *et al.*, 2020b: 9). In de voorafgaande archeologienota werd beargumenteerd dat dit “soort onderzoek [...] uitermate geschikt [is] voor het opsporen van steentijdsites en [om] hun omvang te bepalen” mits de boorkernen gezeefd worden (Claesen *et al.*, 2020a: 8).

Voor de verkennende archeologische boorfase werden 75 manuele Edelmanboringen ($\varnothing=12$ cm) uitgevoerd in een driehoeksgrid met resolutie van ca. 12 m. Opvallend daarbij is dat Claesen *et al.* (2020a: 8) in hun Programma van Maatregelen zelf aangaven dat “10 meter de afstand is tussen de raaien en 12 meter de afstand tussen de boringen binnen een raai”, terwijl hun boorplan (dat door het ontbreken van de boordata in de nota slechts bij benadering kan worden geploteerd) eerder lijkt aan te geven dat de afstand tussen aanliggende

raaien 12 in plaats van 10 m bedraagt en die tussen aanliggende boorpunten op één raai 10 in plaats van 12 m (Claesen *et al.*, 2020b: fig. 37). Op die manier bedraagt de afstand tussen boringen op aanliggende raaien *ca.* 13 in plaats van 11,7 m. Over hun bemonsteringsstrategie zijn geen details voorhanden, enkel dat ingezamelde boorstalen gezeefd werden over een maaswijdte van 1 mm en dat “bij het zeven geen steentijdartefacten [werden] aangetroffen” (Claesen *et al.*, 2020b: 33). Het eerder verkregen beeld van de bodemopbouw en -bewaring werd grotendeels bevestigd en verder verfijnd (Claesen *et al.*, 2020b: 33).

Tegen de eerder geformuleerde verwachtingen in werd op basis van het ontbreken van indicatoren in de archeologische boringen geconcludeerd dat er geen “potentieel voor steentijdvindplaatsen binnen het projectgebied was waardoor een waarderend booronderzoek niet aangewezen is” (Claesen *et al.*, 2020b: 34). Dit gebrek aan boorindicatoren, opmerkelijk genoeg gelijkgesteld met de afwezigheid van steentijdvindplaatsen in het gebied, vormde dus het criterium om het gerichte steentijdtraject te beëindigen aangezien “verder onderzoek naar steentijd niet nodig wordt geacht” (Claesen *et al.*, 2020b: 33). Het vooronderzoek vervolgde daarom met proefsleuven gericht op de prospectie naar archeologische bodemsporen (Claesen *et al.*, 2020b: 35-59) dat uiteindelijk zou leiden tot de vlakopgraving waarbij de lithische artefacten aan het licht kwamen.

4. De vlakopgraving

In het Programma van Maatregelen (Claesen *et al.*, 2020b) werden alle modaliteiten vastgelegd voor de vlakopgraving (i.c. doel- en vraagstellingen, strategie, methoden, technieken). Deze waren bindend en richtten zich op het onderzoek naar archeologische bodemsporen in een rechthoekig gebied van *ca.* 1500 m² rondom de drie eerder genoemde bodemsporen. Voor die opgraving werden acht dagen en vier archeologen voorzien.

Deze vlakopgraving werd tussen 12 en 23 augustus 2024 uitgevoerd door Ruben Willaert nv/ VEC. Een lithische vondst kwam aan het licht op het actuele maaiveld op zo'n 10 m ten noorden van de opgraafput. De put zelf werd in twee bewegingen met een kraan met vlakke kraanbak afgegraven tot op het niveau waarop (archeologische en natuurlijke) bodemsporen lees- en interpreteerbaar zijn. Het leverde vooral natuurlijke (en recente antropogene) bodemsporen op. Tijdens dit ‘mechanisch afgraven’ werden verspreid over het opgraafvlak lithische artefacten aangetroffen (Fig. 2), met een duidelijke cluster in de noordoostelijke hoek van de opgraafput, in de omgeving van de eerdere archeologische boring B44 (*cfr* Claesen *et al.*, 2020b: fig. 37). Een deel van deze vondsten was geassocieerd met lichtere, zij het in het vlak op dat moment nauwelijks begrensbare, vlekken. Een interpretatie van de aard en genese van deze ‘lichtere vlekken’ was op dat moment ook nog niet voorhanden.

Omwille van de (toevals-)vondst van deze lithische artefacten en hun onduidelijke context werd een steentijdarcheoloog ter plaatse geroepen en een nieuwe strategie uitgestippeld die rekening hield met de beperkte tijd en middelen, het quasi gebrek aan onderhandelingsruimte en de reeds grootschalige vernieling van relevante archeologische lagen door het mechanisch afgraven op zoek naar bodemsporen. Omwille van deze redenen was een gerichte steentijdopgraving (i.e. een vakkenopgraving met integrale vondstinzameling door middel van systematisch zeven over fijne maaswijdte) evenwel geen realistische optie meer. De gekozen strategie richtte zich dan ook op het begrijpen van de context (i.c. de aard van de ‘lichtere vlekken’) via bijkomende registraties van profiel- en grondvlakken, en het verwerven van een nauwkeuriger inzicht in de aard, omvang, ouderdom en bewaringstoestand van de lithische vindplaats ter hoogte van de cluster in deze noordwestelijke hoek van het opgraafvlak. De focus lag daarbij primair op de ‘lichtere vlekken’ en hun directe omgeving.

Aangezien een gerichte (steentijd-)vakkenopgraving en integraal zeven van de bodemlagen niet langer realistisch noch wenselijk waren, werd uiteindelijk gekozen voor het herhaaldelijk ‘fijn’ afschaven met een schop van de nog resterende bodemlagen, in een zone van *ca.* 40 m² ter hoogte van deze cluster. Elke aangetroffen vondst werd 3D-geregistreerd. Op die

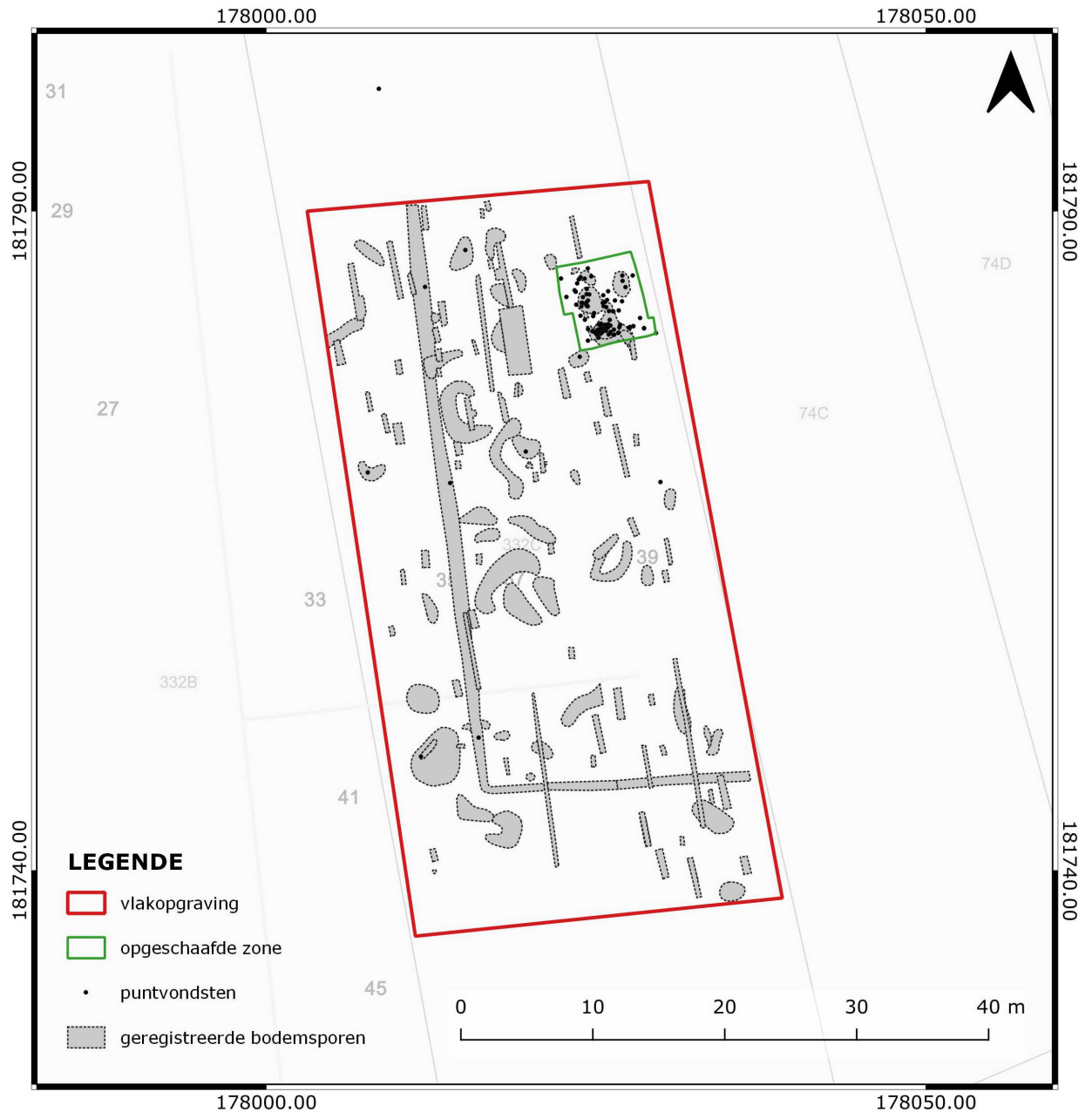

Fig. 2 – Geregistreerde puntvondsten en bodemsporen op de vindplaats Wezemaal – Bergzichtstraat.

wijze werd voor die kleine zone toch nog gepoogd te 'redden wat nog te redden viel' goed wetende dat het gros van het (kleinere) materiaal niet gerecupereerd zou worden. In deze beperkte zone werd uiteindelijk zo'n 40x manueel verdiept, goed voor totale diepte van ca. 20-25 cm. Het is onduidelijk of daarmee de laterale en ondergrens van de vondstspreading is bereikt; vermoedelijk niet, terwijl ook artefacten uit de bovenliggende mechanisch afgegraven pakketten niet konden ingezameld worden.

Op het einde van de laatste opgraafdag werd de resterende vulling van een natuurlijk bodemspoor in bulk ingezameld en op een later tijdstip nat uitgezeefd over een maaswijdte van 2 mm. Na drogen werd het door een steentijdspecialist geïnspecteerd. Doel hiervan was na te gaan of zich in deze stalen nog (kleinere) lithische en/of organische artefacten bevonden. Dit leverde 11 extra lithische vondsten op, maar geen organisch (eventueel dateerbaar) materiaal.

Een gelijkaardige (opschaaf)strategie was voor de rest van het opgraafvlak binnen de beschikbare tijd en middelen niet haalbaar, hoewel verspreid over het terrein bij het mechanisch afgraven ook (geïsoleerde) lithische vondsten aan het licht waren gekomen; ter hoogte van die vondsten werd lokaal één of tweemaal verder geschaafd. De omvang van de vindplaats, zowel lateraal als in diepte, kon dus niet eenduidig vastgesteld worden maar lijkt zich (minstens) over het ganse opgraafvlak uit te strekken.

5. De lithische vondsten

Bovengenoemde noodstrategie leverde een collectie van 121 lithische artefacten op, waarvan het gros bij het afschaven aan het licht kwam (Fig. 3 & 4). Op een tiental verspreide stuks na komen alle opgeschaafde vondsten uit de kleine zone die herhaaldelijk werd opgeschaafd (Fig. 2 & 5). Daar bevonden ze zich zowel in de opvulling van bodemsporen als in onverstoorde bodemhorizonten. Bij de sporen gaat het om de 'lichtere vlekken' die zich pas op diepere niveaus steeds duidelijker lieten begrenzen. Mogelijk handelt het om windvallen. De temporele relatie tussen deze sporen en de lithische vondsten blijft evenwel onduidelijk.

Geïntegreerd intrasite-onderzoek, bestaande uit een combinatie van lithische benaderingen (i.c. attributenanalyse, refitting, microwear), ruimtelijke analyses en radiometrisch onderzoek van geassocieerde organische resten, is vereist om de formatieprocessen van (ook aangeploegde) lithische vondstspredingen op een voldoende betrouwbare wijze in kaart

te kunnen brengen (i.e. Noens & Crombé, 2012; Noens, 2013; Noens *et al.*, 2021). Door de aard van het veldonderzoek en de manier van inzamelen is zo'n intrasite-benadering voor deze collectie evenwel niet langer aan de orde. De 'kenniswinst' die deze kleine collectie ons nog kan leveren is op dit vlak dan ook quasi nihil. We beperken ons daarom tot een beknopte algemene beschrijving van alle ingezamelde vondsten, met focus op grondstof, typologie, fragmentatie, thermische alteratie en afmetingen. Een selectie van de vondsten is als foto opgenomen.

Het gros van de artefacten (92 %) is vervaardigd uit Wommersomkwartsiet (WSQ), naast negen stuks uit vuursteen en één microkling uit het grovere Tienenkwaartsiet (Tab. 1). De duidelijke variatie in kleur, textuur en inclusies bij de vuursteenvondsten wijst erop dat deze artefacten van meerdere knollen afkomstig zijn. Ook de artefacten uit Wommersomkwartsiet tonen een gevarieerd uitzicht, waarbij sommige stukken grovere inclusies bevatten en ook meerdere stukken met cortex en/of interne vorstbreuken aanwezig zijn. Ook hier is dus vermoedelijk sprake van meerdere knollen, mogelijk (deels) in de vorm van plaketten.

De meeste vondsten kunnen typologisch geklasseerd worden als (fragmenten van) afhakingsfragmenten, waaronder tenminste 31 microklingen (Tab. 2). Verschillende van

	WSQ	VST	TK	Totaal
chip	17			17
afslag	19	2		21
microkling	24	1	1	26
afhakingsfragment	37	1		38
afslag (geretoucheerd)	1	1		2
microkling (geretoucheerd)	4	2		6
klingschrabber		1		1
kerfrest	3			3
kern	3			3
brok	2	1		2
<i>Totaal</i>	111	9	1	121

Tab. 1 – Typologie versus grondstof.

	proximaal	mediaal	distaal	volledig	fragment
chip	2			11	
afslag	1			20	
microkling	3	2	7	14	
afhakingsfragment	11	8	16		
afslag (geretoucheerd)				2	
microkling (geretoucheerd)	1	1		3	
klingschrabber				1	
kerfrest		1		1	
kern				1	2
brok					2
<i>Totaal</i>	18	12	23	53	4

Tab. 2 – Typologie versus fragmentatie.

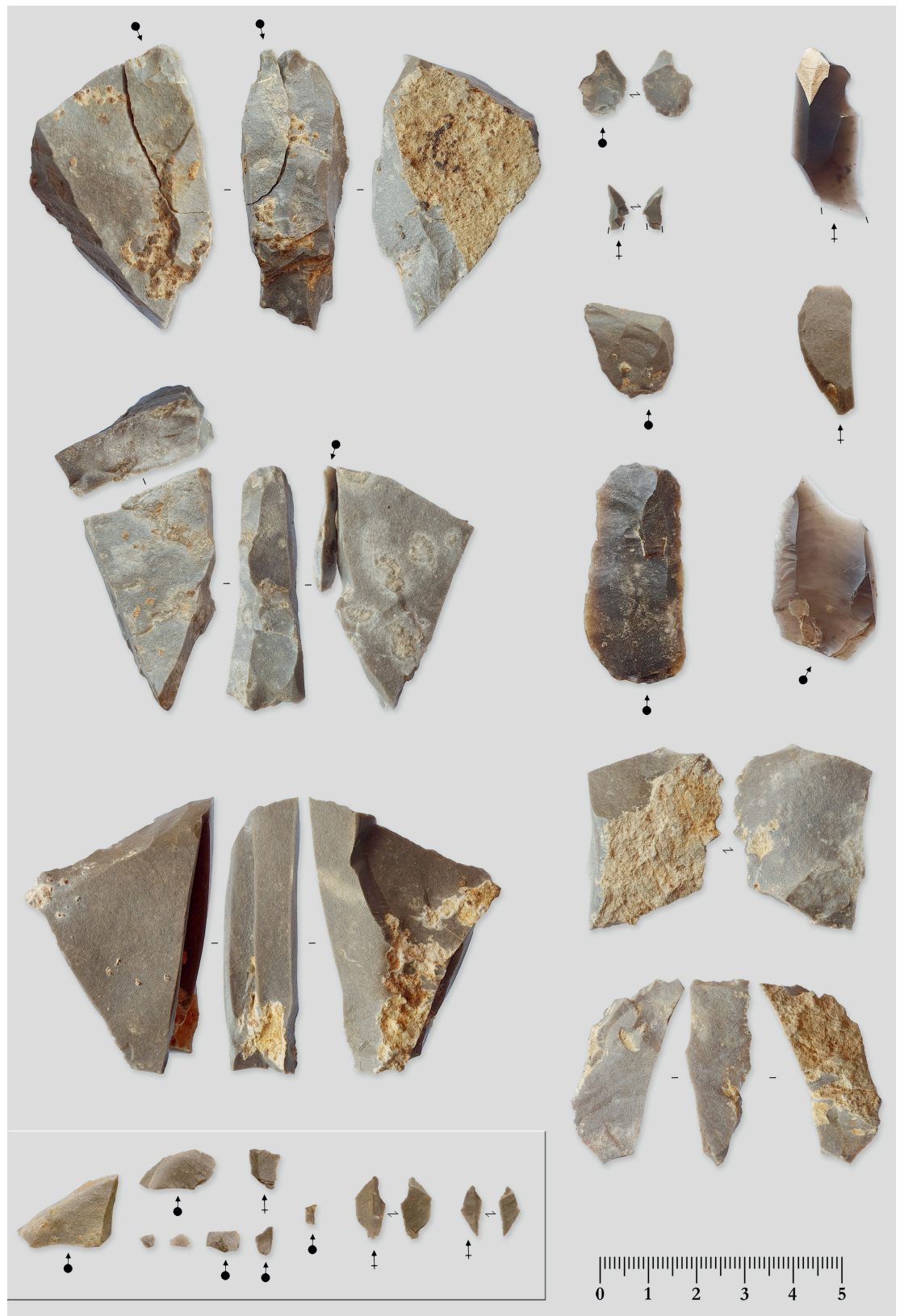

Fig. 3 – Selectie van artefacten, deel 1: kernen, kerfresten, geretoucheerde afhakingen, brokken. De artefacten in het kader zijn zeefvondsten, inclusief een kerfrest en (mogelijke) SMAB. Schaal: 4/5.

deze afhakingen vertonen ook retouches, die mogelijk deels accidenteel tot stand kwamen bij het opschaven (het onderscheid is niet altijd duidelijk te maken). Onder de geretoucheerde stukken ook een klingschabber in vuursteen en een duidelijk geretoucheerde afslag in WSQ. Een ander opgeschaafd geretoucheerd artefact in WSQ zou een (onafgewerkte?)

Fig. 4 – Selectie van opgeschaafde artefacten, deel 2:
microklingen en afslagen, waarvan enkele met retouches. Schaal: 4/5.

microliet kunnen zijn (i.c. de aanzet voor een microliet met vlakke retouches?). Uit het zeefresidu kwam een klein proximale fragment (< 0,5 cm) met retouches op de rechterboord; mogelijk gaat het hier om een smalle microkling met afgestompte boord (SMAB). Naast de afhakingsfragmenten kwamen ook drie (fragmenten) van kernen aan het licht, allen in WSQ, net als drie kerfresten (waarvan één uit het zeefresidu) waarbij de kerf zich in twee gevallen op de linker- en in het derde geval op de rechterboord bevindt. Een mediaal fragment van een microkling gebroken in een kerf(je) is mogelijk een 'mislukte' kerfrest.

Op twee kernen kon telkens één afhaking gerefit worden. Daarnaast zijn er ook enkele breukrefits van afhakingsfragmenten. Aangezien de vindplaats niet in haar volledigheid en op adequate wijze kon worden opgegraven is systematisch refitonderzoek evenwel niet langer zinvol.

Slechts twee afhakingsfragmenten uit WSQ vertonen, op een breukvlak, sporen van thermische alteratie (vermoedelijk verbranding?).

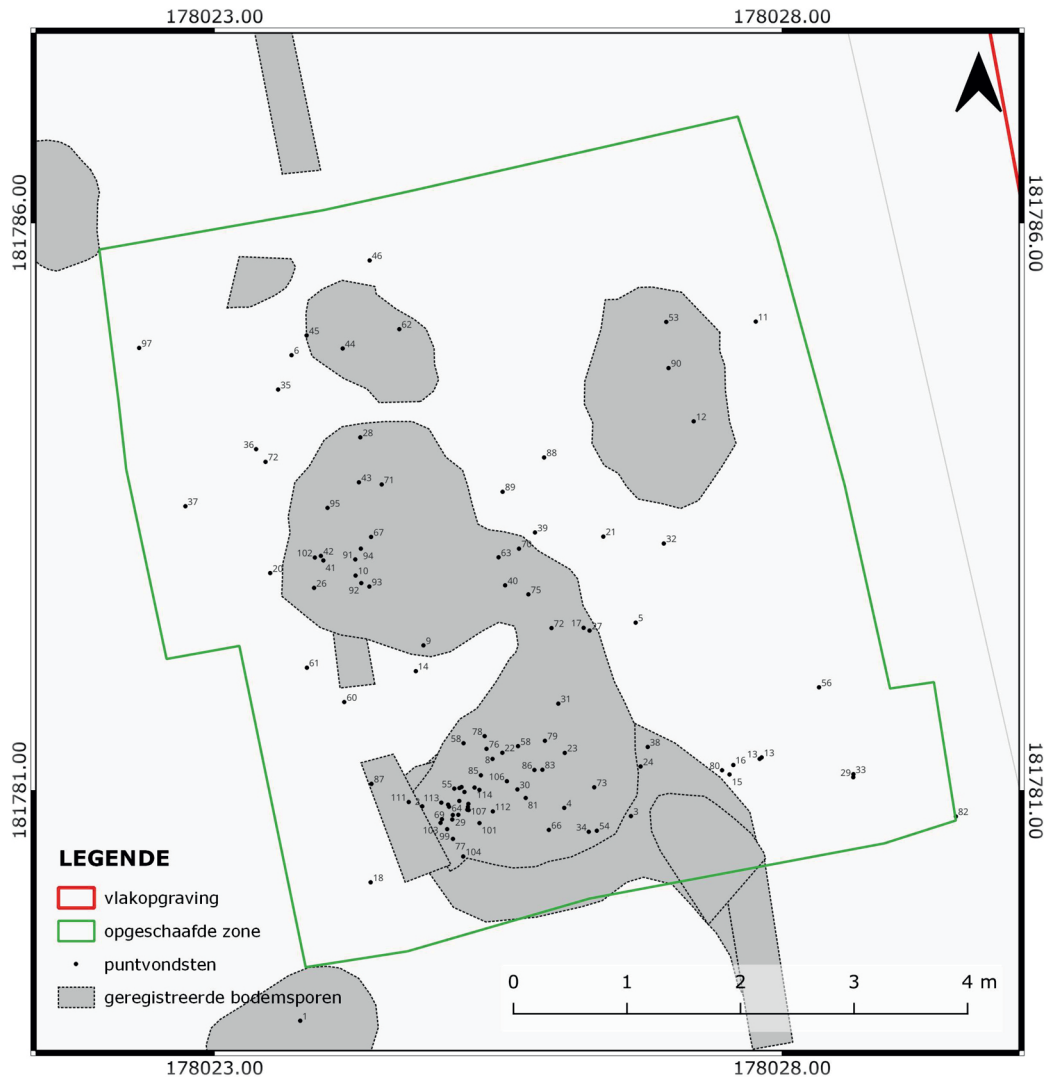
Het gros van het materiaal heeft kleine afmetingen (**Tab. 3**): ca. tweederde van de stukken is kleiner dan 2 cm, terwijl 80 % kleiner is dan 3 cm. Slechts 10 % is groter dan 4 cm, met maximale afmetingen van 5,5 cm. Ook de zeer kleine fractie, die bij een adequate vondstinzameling sterk domineert (cfr Noens *et al.*, 2013), ontbreekt niet: 10 % van de ingezamelde vondsten is kleiner dan 0,5 cm. Ondanks de overwegend kleine afmetingen van de gerecupereerde artefacten, staat het buiten kijf dat het gros van het (kleinere) materiaal bij het fijn-schaven over het hoofd werd gezien, en wellicht ook een deel van de grotere vondsten. Uit de studie van Noens *et al.* (2013: 203-204) kwam immers naar voren dat bij zeven over 1 mm maaswijdte ca. 80 à 90 % van de objecten die ontstaan bij (vuur-)steenbewerking kleiner is dan 6 mm. Ook een vergelijking van de afmetingen tussen de opgeschaafde en gezeefde vondsten van Wezemaal onderschrijft onze stelling dat fijnmazig zeven noodzakelijk is voor een correcte vondstinzameling: 73 % van de gezeefde vondsten is kleiner dan 1 cm, terwijl dit slechts voor 28 % van de opgeschaafde vondsten geldt; 91 % van de gezeefde vondsten is kleiner dan 1,5 cm, tegenover slechts 51 % van de opgeschaafde vondsten. Integrale vondstinzameling via systematisch zeven op fijne maaswijdte behoorde gezien de omstandigheden niet langer tot de mogelijkheden maar had waarschijnlijk een veel omvangrijker lithische collectie en dateerbaar organisch materiaal opgeleverd.

Zowel de drie ingezamelde kerfresten, de vermoedelijke microlieten als het veelvuldig voorkomen van WSQ in de collectie suggereert een mesolithische component in de vindplaats. De (mogelijke) smalle microkling met afgestompte boord kan daarbij wijzen in de richting van een midden-mesolithische ouderdom, een zeer boeiende zij het vooralsnog weinig gekende archeologische periode in Vlaanderen (cfr Noens *et al.*, 2021; 2023).

	<0,5	<1	<1,5	<2	<2,5	<3	<3,5	<4	<4,5	<5	<5,5
chip	7	10									
afslag		1	10	7	1		1		1		
microkling			3	3	5	5	3	4	3		
afhakingsfragment	4	15	10	2	3	2		1		1	
afslag (geretoucheerd)					1		1				
microkling (geretoucheerd)			1	1		1	1		1	1	
microliet (SMAB)?	1										
klingschrabber										1	
kerfrest		1	2								
kern										1	2
brok			1			1			1		
<i>Totaal</i>	12	27	25	13	10	9	6	5	6	4	2

Tab. 3 – Typologie versus grootteverdeling.

Fig. 5 – Laterale spreiding van de lithische vondsten ter hoogte van de fijn afgeschaafde zone. Schaal: 3/2.

6. Een gemiste kans

Op basis van het prospectieonderzoek te Wezemaal – Bergzichtstraat was de opgraving gericht op het behoud ex-situ van een behoudenswaardige archeologische sporenvindplaats met resten uit de Metaaltijden, Romeinse tijd en/of Middeleeuwen. De opgraving kon deze inzichten niet bevestigen. Wel leverde ze onverwachts een prehistorische vindplaats met lithische artefacten op, met duidelijke (midden?-)mesolithische component. Door de aard van het onderzoek en het late tijdstip in het archeologisch traject waarop deze vindplaats werd ontdekt kon ze evenwel niet meer op adequate wijze worden onderzocht en dienen we te berusten in de vaststelling dat ze grotendeels ongeregistreerd vernield werd.

Over de precieze aard, samenstelling, omvang, ouderdom en bewaringstoestand ervan blijven we grotendeels in het ongewisse. In elk geval bestaat ze uit een vondstspreading van lithische (maar ook andere, dateerbare?) artefacten, strekt ze zich tenminste uit (in variabele vondstdensiteit?) over het ganse opgraafvlak (en ook daarbuiten?), bevat ze een belangrijke mesolithische component (maar ook resten uit andere archeologische perioden?), en is ze vermoedelijk deels (maar in welke mate precies?) opgenomen in de ploeglaag. Mogelijk strekt ze zich ook verder uit voorbij de grenzen van het gebied waar de woningen zullen worden ingepland.

Door deze gang van zaken beperkt haar kennispotentieel zich grotendeels tot 'een nieuwe stip op de kaart', zowel op die van gekende mesolithische vindplaatsen in de ruimere omgeving (Fig. 6) als op die van gekende vindplaatsen met artefacten uit Wommersomkwartsiet (Fig. 7),

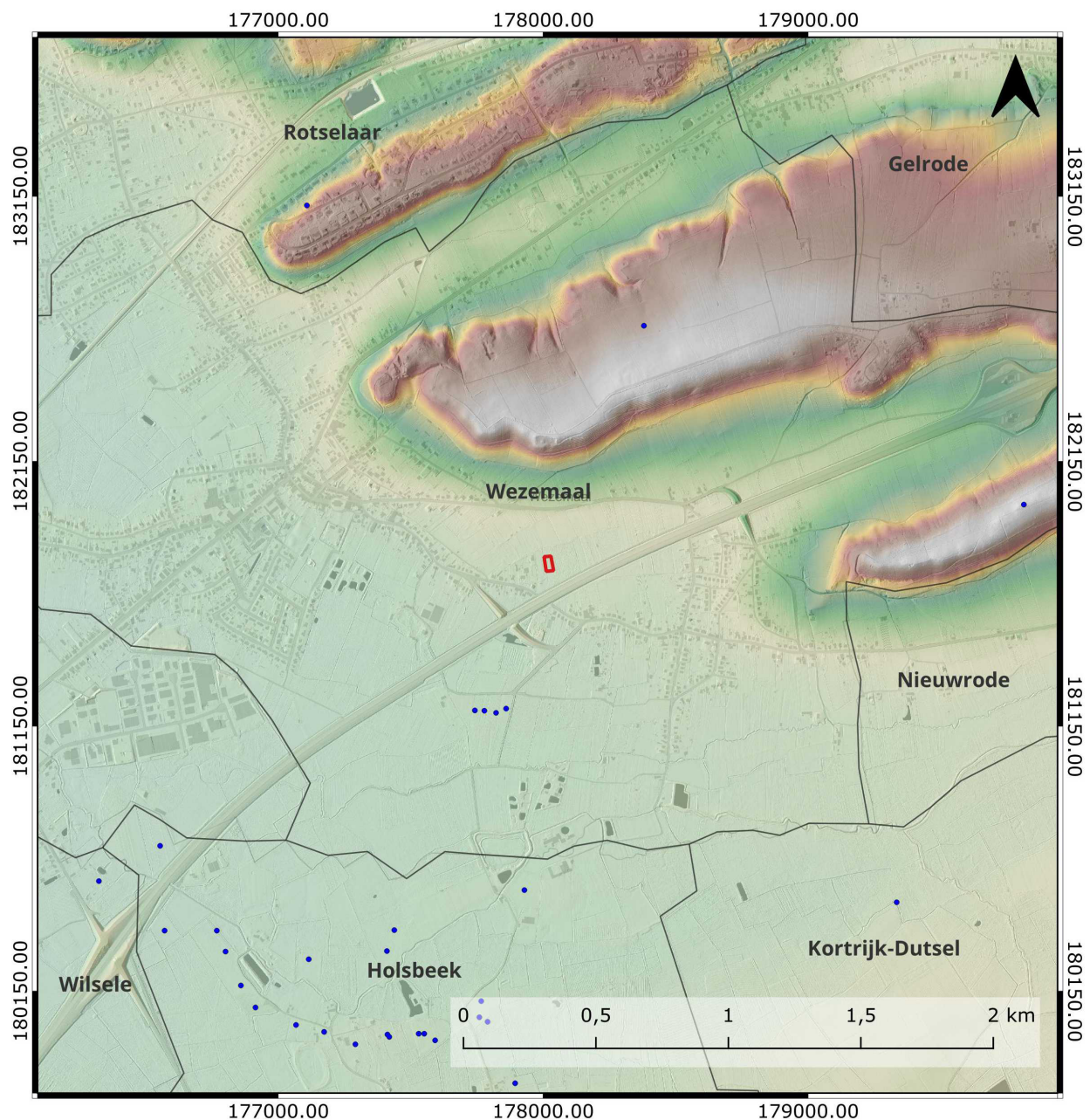
vondsten die zonder uitzondering via veldverkenningen aan het licht kwamen. Samen met het nagenoeg ontbreken van gekende prehistorische vondstlocaties in Wezemaal wijzen ze niet alleen op een grotendeels onontgonnen steentijdpotentieel, maar tegelijkertijd ook op een dringende noodzaak voor meer gericht, nauwkeurig steentijdonderzoek naar dit bedreigd steentijdpotentieel in deze regio.

Deze onverwachte vondst te Wezemaal, te laat in het archeologisch traject, falsifieert in elk geval de conclusie uit de archeologische boringen dat in het projectgebied geen steentijdpotentieel (meer) aanwezig was. Meteen rijst ook de vraag waarom deze vindplaats niet ontdekt werd tijdens dat vooronderzoek, ondanks een gericht steentijdtraject. Omdat ze tijdens het vooronderzoek gemist werd, kon ze ook niet correct gewaardeerd worden en blijft dus onduidelijk of ze behoudenswaardig was. Aangezien het aantal nauwkeurig (via gerichte prospecties en opgravingen) onderzochte steentijdvindplaatsen in de wijde omgeving quasi nihil is, had ze evenwel een zeer belangrijke bijdrage kunnen leveren aan onze huidige kennis over de steentijden, i.c. het (midden?-)mesolithicum.

De uitvoerders van de vlakopgraving, die de vindplaats pas ontdekten op een moment dat relevante bodemlagen reeds grotendeels verwijderd waren, hadden weinig bewegingsruimte nadat de eerste vondsten aan het licht kwamen en dienden daarom drastische keuzes te maken en zich te beperken tot het redden wat er nog te redden viel.

De uitvoerders van de bureaustudie maakten een juiste keuze om een 'steentijdtraject' op te starten, zij het misschien niet per se op basis van de juiste criteria (i.c. een 'zuid-gerichte helling' en 'gradiëntzone (nat/droog; laag/hoog)' als 'ideale' locaties; gekende vondsten uit de omgeving). Niet alleen kan men zich bij het gebruik van deze al te vaak aangehaalde criteria afvragen wat te verstaan onder de termen 'gradiëntzone' of 'hoog en laag', ook de projectie van het hedendaagse landschap op de immense periode van de steentijden en haar toenmalige landschappen is niet zonder problemen. Ook het argument van een 'ideale' vestigingslocatie voor de prehistorische mens vereist meer evenwichtige prospecties waarbij archeologen minder exclusief focussen op gebieden met een hoge verwachting maar hun aandacht ook meer gaan richting op gebieden met ongekende of lagere verwachting. In een recent syntheseonderzoek door steentijdspecialisten (Van Baelen *et al.*, 2022) wordt, in navolging van enkele eerdere studies (Van Gils & Meylemans, 2019; Noens, 2019b; Noens *et al.*, 2021), dieper ingegaan op het gebruik van dergelijke criteria bij de afweging om al dan niet over te gaan tot een steentijdtraject in Vlaanderen. Uit die studie kwam naar voor dat de selectiekeuze te vaak gebaseerd is op criteria die nauwelijks objectief vastgesteld kunnen worden, niet wetenschappelijk onderbouwd zijn en/of berusten op foutieve of op zijn minst te sterk vereenvoudigde aannames over prehistorisch landgebruik.

Een ander pijnpunt dat dit syntheseonderzoek aan het licht bracht was het verschil in bewijslast tussen het opstarten van een prospectie naar bodemsporen (via proefsleuven) en één naar prehistorische vondstspreadingen (via boringen en/of proefputten) waarbij in de meeste dossiers wel standaard proefsleuven geadviseerd worden tenzij een grondige verstoring van de bodem uitdrukkelijk is aangetoond, terwijl de opstart van een steentijdtraject zich veelal beperkt tot die gebieden waar reeds vondsten gekend zijn of die een (zeer) hoge verwachting hebben. Het reële gevaar hierbij is dat steeds hetzelfde type vindplaats op hetzelfde type locatie wordt opgespoord en dat een belangrijk deel van (kleinere, moeilijker opspoorbare) prehistorische resten en minder voor de hand liggende contexten systematisch over het hoofd worden gezien. De conclusie van dat syntheserapport is dan ook duidelijk en kunnen we enkel maar onderschrijven: "De bewijslast voor een steentijdvervolgtraject zou eigenlijk omgedraaid moeten worden: net zoals bij de prospectie van archeologische bodemsporen zouden vervolgtrajecten gericht op het opsporen en evalueren van archeologische artefactenspreidingen slechts achterwege dienen te blijven indien expliciet kan worden aangetoond dat de gronden van het projectgebied verstoord zijn en er bijgevolg geen kans (meer) is op het aantreffen van intacte (steentijd)vondstspreadingen. Het uitgangspunt zou met andere woorden, net zoals het geval is bij de (proto)historische periodes, moeten zijn dat er overall een kans is op

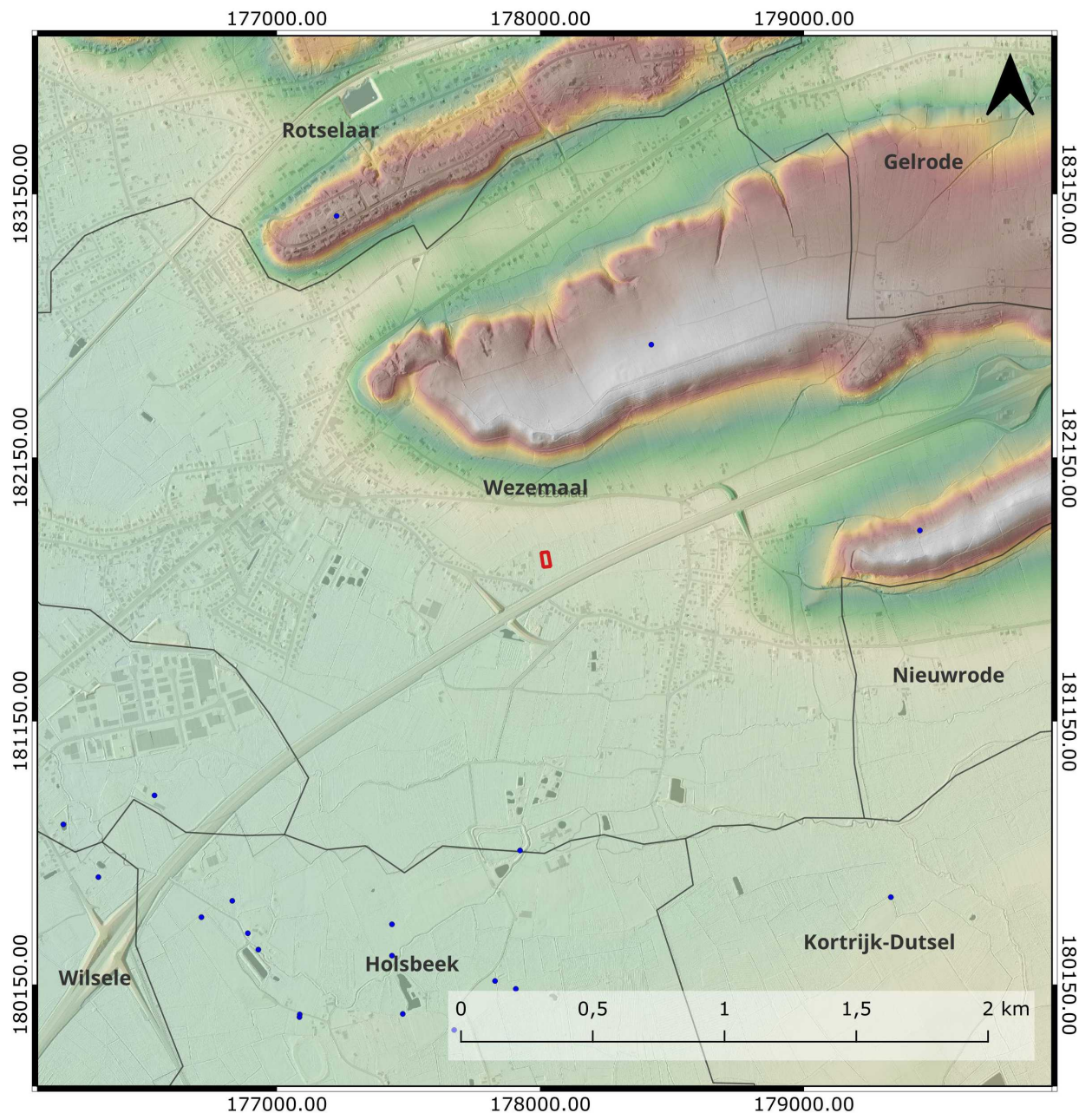
LEGENDE

- Wezemaal - Bergzichtstraat
- gekende mesolithische vindplaatsen
- m TAW
- 78,1

Fig. 6 – Gekende mesolithische vindplaatsen in de omgeving van Wezemaal – Bergzichtstraat (bron: agentschap Digitaal Vlaanderen, DHMVII).

het aantreffen van steentijdresten, tenzij het tegendeel kan worden bewezen" (Van Baelen *et al.*, 2022: 92). Met die belangrijke aanbeveling wordt in de huidige archeologiepraktijk in Vlaanderen echter maar weinig rekening gehouden.

Ook de uitvoerders van het landschappelijk booronderzoek te Wezemaal maakten een juiste keuze om het steentijdtraject te vervolgen, via een archeologisch booronderzoek. Het criterium dat ze daarvoor hanteerden ('bodembewaring') is verdedigbaar, wanneer het

LEGENDE

- Wezemaal - Bergzichtstraat
- gekende vindplaatsen met WSQ
m TAW
- 78,1

Fig. 7 – Gekende vindplaatsen met Wommersomkwartsiet in de omgeving van Wezemaal – Bergzichtstraat (bron: agentschap Digitaal Vlaanderen, DHMVII).

wordt geformuleerd in objectieve, meetbare termen in plaats van subjectieve bewoordingen ('relatief goed', etc.). Toch dient voorzichtig omgesprongen te worden met dit criterium van bodemgaafheid aangezien processen van bodemvorming en -erosie niet hoeven samen te hangen met processen van artefactdepositie en -verplaatsing. Eerder formuleerden we deze bekommernis nog als volgt: "Het is dus van essentieel belang om een goed begrip te hebben van de aard, snelheid, duur en het tijdstip van deze complexe processen en hun

onderlinge interactie. Intacte bodemprofielen hoeven dus niet noodzakelijk samen te gaan met gaaf bewaarde prehistorische resten, terwijl ook verstoorde bodemprofielen best nog gawe prehistorische resten kunnen opleveren” (Noens, 2019b: 67; zie ook Noens, 2019a: 209).

De uitvoerders van het archeologisch booronderzoek hadden, conform de bepalingen uit de Code van Goede Praktijk (Agentschap Onroerend Erfgoed, 2019), weinig andere keuze dan het steentijdprospectietraject stop te zetten op basis van het gehanteerde criterium ('afwezigheid van eenduidige boorindicatoren'). Deze bindende CGP-standaard voor hedendaags preventief archeologisch onderzoek op Vlaamse bodem geeft immers aan dat vervolg van een steentijdtraject enkel nodig is indien tijdens een verkennend onderzoek één of meer eenduidige indicatoren werden aangetroffen. Een vervolg adviseren zonder vondsten is inderdaad moeilijk te verantwoorden.

Eerder beargumenteerden we dat de conclusie 'geen indicatoren = geen potentieel' voor deze locatie aantoonbaar fout was. Er rekening mee houdend dat een booronderzoek slechts een zeer minieme steekproef vormt die zich vooral richt op grotere en dichtere vondstclusters, terwijl kleinere, minder dichte en/of minder geclusterde spreidingen heel gemakkelijk gemist worden (voor een recent voorbeeld zie bijvoorbeeld Noens *et al.*, 2023), dienen we voor de interpretatie van boorresultaten ook – misschien wel vooral – rekening te houden met de toegepaste strategieën, methoden en technieken (i.c. boorgrid en -diameter, waarnemingstechniek, inbreng specialisten, etc.) en met de nauwkeurigheid van het uitgevoerde onderzoek, methodologische elementen die voor derden vaak moeilijk verifieerbaar blijven (voor een discussie hiervan zie bijvoorbeeld Noens *et al.*, 2013, 2021; Noens, 2014; Noens & Van Baelen, 2014 en daarin vermelde referenties). Het bijzondere belang van de kleinste (lithische) fractie – en daarmee het belang van de leesbaarheid van het gezeefde residu en de inbreng van lithische specialisten – kan daarbij niet genoeg benadrukt worden (Noens *et al.*, 2013). Ook de dringende noodzaak van een intensifiëring van prospectiebenaderingen die steentijdspecialisten in Vlaanderen ondertussen al lange tijd vooropstellen, bijvoorbeeld met betrekking tot de resolutie van het boorgrid, kan niet genoeg herhaald worden. Helaas zijn dergelijke aanbevelingen tot op de dag van vandaag grotendeels dode letter gebleven in de Code van Goede Praktijk, en blijft de discrepantie tussen deze bindende norm en de vrijblijvende aanbevelingen in de geassocieerde handleidingen (Van Gils & Meylemans, 2019; 2022) nog steeds voor de nodige verwarring zorgen. Er mag aangenomen worden dat een aanzienlijk deel van de bedreigde archeologische resten uit de prehistorie die potentieel behoudenswaardig zijn, nog steeds systematisch gemist en dus ongedocumenteerd vernield worden (zie bijvoorbeeld Noens *et al.*, 2023). Mogelijk dient een verklaring voor de niet-ontdekking van de vindplaats tijdens het vooronderzoek te Wezemaal gezocht te worden in (een combinatie van) bovengenoemde methodologische aspecten.

De vondst van een artefact op de akker net ten noorden van de opgraafput suggereert, samen met de lokale bodemopbouw en historiek van het perceel dat we te Wezemaal te maken hebben met een aangeploegde context ('bouwvoorsite'), hoewel de mate waarin de vondsten zijn opgenomen in de ploeglaag onbekend blijft. Dergelijke contexten kunnen aan het licht worden gebracht via (bij voorkeur herhaalde) veldprospecties. Een blik op het type veldonderzoek dat sinds 2016 in Vlaanderen wordt uitgevoerd, volgens het e-loket van het agentschap Onroerend Erfgoed (consultatie op 02/09/2024), bevestigt eerdere inzichten dat veldkarteringen in de hedendaagse professionele prospectiepraktijk nauwelijks aan bod komen (Noens, 2019a: 207; Noens *et al.*, 2021: 29): van de ondertussen bijna 8100 fases van veldonderzoek in het archeologisch voortraject vertegenwoordigt veldkartering amper 0,8% en dat terwijl zonder al te veel discussie mag geconcludeerd worden dat een belangrijk deel van de terreinen waar archeologisch veldonderzoek plaats vindt, aangeploegde contexten zullen zijn. Nochtans vereist zo'n veldkartering in het minst gunstige geval enkel de inzet van een tractor met ploeg, net zoals een proefsleuvenonderzoek enkel een kraan met kraanbak nodig heeft, samen met een beperkt aantal archeologen die tenminste eenmaal (maar bij voorkeur meermaals) over deze vers aangeploegde akkers lopen op zoek naar indicatoren.

Was deze vindplaats tijdens het vooronderzoek ontdekt, dan had haar behoudenswaardigheid op adequate wijze geëvalueerd kunnen worden, bijvoorbeeld via proefputten met aandacht voor de ploeglaag, waarna deze vindplaats vervolgens een belangrijke bijdrage had kunnen leveren aan onze huidige (beperkte) kennis van het mesolithicum in deze regio. Nu was zo'n gerichte evaluatie van deze context, en eventueel een behoud in- en/of *ex-situ* ervan, niet langer mogelijk aangezien de vindplaats en haar context op het moment van haar veel te late ontdekking reeds grotendeels vernield was door het archeologisch onderzoek zelf en omdat de beschikbare tijd en middelen -ondanks enige verlenging na onderhandelingen met de opdrachtgever- ontoereikend waren om een adequaat steentijdonderzoek uit te voeren. Over de (wetenschappelijke) waarde van en omgang met dergelijke 'bouwvoorsites', en hun systematische onderwaardering in de huidige preventieve archeologie en erfgoedbeheer in Vlaanderen, en over de dringende noodzaak aan waarderend onderzoek-op-maat voor zulke contexten verschenen al meermaals kritische bedenkingen die tot op de dag van vandaag niets aan relevantie hebben ingeboet (zie bijvoorbeeld Noens, 2018: 210; Noens, 2019: 67-68; Noens *et al.*, 2021: 83-84, 122; met referentie daarin).

7. Conclusie

Bij hun vooronderzoek te Wezemaal – Bergzichtstraat beriepen Claesen *et al.* (2020a; 2020b) zich op het Vlaamse Onroerenderfgoeddecreet om eigenaars en gebruikers van gronden, zeer terecht, te wijzen op hun plichten in de omgang met archeologische resten die bedreigd worden door vergunningsplichtige ingrepen. In beide documenten schreven ze dat "de eigenaar en gebruiker van gronden waarop zich archeologische waarden bevinden verplicht [zijn] deze waarden te behoeden en te beschermen voor beschadiging en vernieling." Het spreekt voor zich dat deze (morele) verplichting die door archeologen aan eigenaars en gebruikers wordt opgelegd ook – en vooral – geldt voor de erfgoedbeheerders en uitvoerders van archeologisch onderzoek zelf die allen immers de deontologische gedragscode en principes "in alle omstandigheden ter harte moeten nemen [...] om zich te gedragen als een goede huisvader" (Agentschap Onroerend Erfgoed, 2019: 12-13).

In dit artikel presenteerden we een nieuwe steentijdvindplaats met een (midden?-) mesolithische component die onverwachts tijdens een vlakopgraving gericht op bodemsporen aan het licht kwam en daardoor niet langer op gepaste wijze onderzocht en bewaard kon worden. Vermoedelijk draagt deze grotendeels vernielde vindplaats daarmee bij aan de grote groep van 'regel' in plaats van die van 'uitzondering' in Vlaanderen, gezien de talrijke lithische (steentijd-)vondsten die per toeval bij proefsleuven en vlakopgravingen aan het licht komen. In het hedendaags preventief archeologiegebeuren op Vlaamse bodem, dat niet enkel gekenmerkt wordt door een sterk commerciële inslag met steeds toenemende concurrentie en dito prijzenslag, maar ook door te weinig steentijdexpertise, blijft het gebrek aan kwaliteitsvolle gerichte steentijdprospectie en -evaluatie een belangrijk pijnpunt waar steentijdspecialisten, als eenzame roepende in een dorre woestijn, herhaaldelijk op blijven hameren. Ook deze nieuwe steentijdvindplaats onderschrijft de dringende nood aan meer gerichte en meer nauwkeurige steentijdprospecties en -evaluaties in het traject van archeologisch vooronderzoek, zodat behoudenswaardige steentijdvindplaatsen niet langer systematisch en quasi ongedocumenteerd op de schop blijven gaan in Vlaanderen. Enkel indien deze dringende boodschap enig gehoor krijgt, zal de steentijdvindplaats te Wezemaal – Bergzichtstraat toch nog iets van haar kennispotentieel hebben ingelost.

Bibliografie

AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED, 2019. *Code van Goede Praktijk voor de uitvoering van en rapportering over archeologisch vooronderzoek en archeologische opgravingen en het gebruik van metaaldetectoren*. Versie 4.0, Brussel.

NOENS G., 2013. Analyse intra-site de gisements du Mésolithique ancien de la Flandre sableuse : l'exemple de Doel-Deurganckdok J/L», C3. In: Valentin B., Souffi B., Ducrocq T., Fagnart J.-P., Séara F., Verjux C. (ed.), *Paletnographie du Mésolithique. Recherches sur les habitats de plein air entre Loire et Neckar. Actes de la table ronde internationale de Paris, 26 et 27 novembre 2010*, Société préhistorique française, Paris: 217-234.

NOENS G., 2014. Gerichte prospectie naar (prehistorische) vondstclusters II: enkele opmerkingen omtrent de mogelijke invloed van opgravingsmethoden op de perceptie van vorm, omvang en densiteit van vondstclusters. *Notae Praehistoricae*, 34/2014: 51-63.

NOENS G., (2018) 2019a. The use of auger survey to detect prehistoric artefact distributions in Flanders (1996-2017). *Notae Praehistoricae*, 38/2018: 191-220.

NOENS G., 2019b. Steentijdprospectie via verkennende archeologische boringen in het kader van de huidige Vlaamse regelgeving. *Notae Praehistoricae*, 39/2019: 59-87.

NOENS G. & CROMBÉ P., 2012. Het potentieel voor intrasitestudie van lithische vindplaatsen uit het vroegholocene: concentratie C3 van de vroeg-mesolithische vindplaats Doel-Deurganckdok 2003, sector J/L. *Notae Praehistoricae*, 32/2012: 237-255.

NOENS G. & VAN BAELEN A., 2014. Gerichte prospectie naar (prehistorische) vondstclusters I: enkele boorsimulaties gericht op een evaluatie van de onderlinge afstand tussen boorpunten binnen een driehoeks raster. *Notae Praehistoricae*, 34/2014: 27-50.

NOENS G., BATS M., VAN BAELEN A. & CROMBÉ P., 2013. Archeologische (lithische) indicatoren met geringe afmetingen en hun rol bij het opsporen van afgedekte prehistorische vindplaatsen: experimentele en archeologische observaties. *Notae Praehistoricae*, 33/2013: 193-215.

NOENS G., VAN BAELEN A., VERHEGGE J., SERGANT J., CROMBÉ P., BATS M., DE BIE M., DE WILDE D., PERDAEN Y., VAN GILS M. & VERMEERSCH P., 2021. *Onderzoeksbalans Archeologie in Vlaanderen, versie 2: hoofdstuk mesolithicum*. Agentschap Onroerend Erfgoed, Brussel.

NOENS G., VAN NESTE T., EVAERT R., ROZEK J., VAN DE VELDE S. & LALOO P., 2023. Gerichte steentijdprospectie in en rondom het Puyenbekerstadion te Belsele (Prov. Oost-Vlaanderen, BE): een kritische reflectie. *Notae Praehistoricae*, 43/2023: 29-42.

VAN BAELEN A., NOENS G., TEETAERT D., SERGANT J., DEPAEPE I., DEVRIENDT I., GEERTS F., PERDAEN Y., PHILIPSEN F., RACZYNSKI-HENK Y., RYSSAERT C., VAN DER WAA M., VANMONTFORT B., VELLEMAN J., WILLEMS M., WOLTINGE, I. & VANDEN BORRE J., 2022. *Zoeken naar steentijdartefactensites... of niet? Criteria voor de advisering van een steentijdvervolgtraject in de preventieve archeologie in Vlaanderen*. Syntar, 8, Agentschap Onroerend Erfgoed, Brussel.

VAN GILS M. & MEYLEMANS E., 2019. *Prospecteren naar steentijd artefactensites - versie 1, Handleiding agentschap Onroerend Erfgoed*. Agentschap Onroerend Erfgoed, Brussel.

VAN GILS C. & MEYLEMANS E., 2022. *Afwegingskader booronderzoeken. Vooronderzoek naar artefactensites uit de steentijd: methodiek en afwegingen*. Agentschap Onroerend Erfgoed, Brussel.

Rapporten

CLAESEN J., VAN GENECHTEN G., AUDENAERT E. & BOUCKAERT K., 2020a. *Archeologienota zonder ingreep in de bodem. Rotselaar – Bergzicht*. ARCHEBO-rapport 2020D241, ARCHEBO, Kortenaeken.

CLAESEN J., VAN GENECHTEN G., AUDENAERT E. & BOUCKAERT K., 2020b. *Nota met ingreep in de bodem. Rotselaar – Bergzicht*. ARCHEBO-rapport 2020I263, ARCHEBO, Kortenaeken.

Samenvatting

Ondanks een voorafgaand gericht traject van steentijdprospectie door middel van boringen kwam bij een archeologische vlakopgraving te Wezemaal – Bergzicht (gemeente Rotselaar, Vlaams-Brabant, BE) onverwachts een vindplaats met lithische resten uit het mesolithicum aan het licht. Herhaaldelijk opschaven resulteerde in een kleine collectie van voornamelijk Wommersomkwartsiet afkomstig uit de vulling van (natuurlijke) bodemsporen en uit onverstoorde sedimenten. Dit artikel bespreekt de artefacten en hun context en tracht daarnaast, in het licht van recente inzichten over de methodiek van gerichte steentijdprospectie, te verklaren waarom deze tijdens het vooronderzoek aan de aandacht zijn ontsnapt. Met deze nieuwe casestudy willen we de aandacht opnieuw vestigen op de noodzakelijke herwaardering van gericht steentijdonderzoek in Vlaanderen.

Trefwoorden: Wezemaal 'Bergzichtstraat', gemeente Rotselaar, Vlaams-Brabant (BE), Mesolithicum, Wommersomkwartsiet, steentijdprospectie, opgravingen.

Abstract

A small Mesolithic assemblage dominated by Wommersom quartzite was fortuitously discovered during a large scale open area excavation at Wezemaal – Bergzicht (Municipality of Rotselaar, Flemish Brabant, BE). A preceding survey specifically targeting stone age sites by means of auguring failed to discover this site, precluding any adequate assessment of it. This article discusses the finds and their context, and attempts to explain why it was overlooked during the preceding survey. With this case-study we want to draw attention once more to the much needed reevaluation of stone age survey practices in Flanders.

Keywords: Wezemaal 'Bergzichtstraat', Municipality of Rotselaar, Flemish Brabant (BE), Mesolithic, Wommersom quartzite, archaeological survey, excavation.

Gunther NOENS
Brent BELIS
Jonas LEMAHIEU
Tristan MINNE
Wouter VENNEKENS
Ruben Willaert nv/VEC
Ten Briele, 14, bus 15
BE-8200 Brugge
gunther.noens@rubenwillaert.be
B.Belis@vlaamserfgoedcentrum.be
J.Lemahieu@vlaamserfgoedcentrum.be
T.Minne@vlaamserfgoedcentrum.be
W.Vennekens@vlaamserfgoedcentrum.be

Schilderij van / Gemälde von / Peinture de René Follet

Gouache en aquarel op karton door René Follet, ter illustratie van «De zwarte hengst» uit de serie «Tounga», getekend door Édouard Aidans / Gouache und Aquarell auf Karton von René Follet, als Illustration von «Der schwarze Hengst» aus der «Tounga»-Serie, gezeichnet von Édouard Aidans / Gouache et aquarelle sur carton de René Follet, illustrant «L'étalon noir» de la série de «Tounga», dessinée par Édouard Aidans

Omslag van tijdschrift «Pep» nr. 4 van 27 januari 1968 / Cover des «Pep»-Magazins Nr. 4 vom 27. Januar 1968 / Couverture du magazine «Pep» n° 4 du 27 janvier 1968